

УДК 330.354(477)

Іващенко М.В., к.е.н., доцент

Харківський інститут банківської справи

Університету банківської справи Національного банку України

ІСТОРИЧНА ТРАЕКТОРІЯ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ ТА ІНСТИТУЦІОНАЛЬНА ТРАНСФОРМАЦІЯ

В статті розглянуто вплив історичної траєкторії розвитку економіки на сучасний стан економіки. Розроблено концепцію територіальної обумовленості інститутів та інституцій, згідно з якою вони мають прив'язку до певної території і їх дія обмежена саме цією територією.

Ключові слова: історична траєкторія розвитку, територіальна обумовленість інститутів /інституцій, інституціональна трансформація.

Ivashchenko M.

HISTORICAL TRAJECTORY NATIONAL ECONOMIC DEVELOPMENT AND INSTITUTIONAL TRANSFORMATION

The paper considers the impact of the historical trajectory of economic development on the current state of the economy. The concept of territorial dependence of institutions and institutions under which they bind to a specific area and their effect is limited in this area.

Key words: historical trajectory of development, territorial dependence institutes /institutions, institutional transformation.

Иващенко М.В.

ИСТОРИЧЕСКАЯ ТРАЕКТОРИЯ РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ И ИНСТИТУЦИОНАЛЬНАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ

В статье рассмотрено влияние исторической траектории развития экономики на современное состояние экономики. Разработана концепция территориальной обусловленности институтов и институций, согласно которой они имеют привязку к определенной территории и их действие ограничено именно этой территорией.

Ключевые слова: историческая траектория развития, территориальная обусловленность институтов /институций, институциональная трансформация.

Постановка проблеми у загальному вигляді і її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Якщо розглядати інституціональну трансформацію економіки, то її сучасний якісний стан зумовили особливості історичного розвитку національної економічної

системи та економічної поведінки її суб'єктів. Всі етапи розвитку, що історично проходила українська економіка, наклали певний відбиток на її теперішній стан. Дійсно, напрям розвитку суспільства залежить від характеру реально пройденого шляху, при чому суспільство не просто зберігає саму траєкторію розвитку, що мала місце у минулому, а й корегує теперішній шлях з урахуванням накопиченого досвіду, переносючи економічну поведінку в нові умови.

Описуючи цей феномен, різні дослідники дають йому різну оцінку та назву. Але вони погоджуються в одному: той економічний уклад, що має місце в Україні та у більшості пострадянських країнах, має мало спільного з ринком, тому що історично ці економіки не мають схильності до ринкових відносин, а, відповідно, і економічна поведінка відмінна від ринкової. Далі розглянемо, як різні дослідники оцінюють історичну траєкторію розвитку пострадянських країн в економічному контексті.

Аналіз останніх досліджень, у яких започатковано вирішення проблеми. О. Бессонова переконує, що історично на території Російської імперії (куди входила і Україна) склалась роздавальна економіка, при чому такі характеристики економіки дослідниця простежує з IX ст. та виділяє 3 основних періоди її розвитку: IX–кінець XII ст.; XV–XIX ст.; 30 – 90-ті рр. XX ст. Між цими періодами мали місце трансформації, які О. Бессонова відповідно визначила, як квазіфеодалізм (XIII–кінець XIV ст.), квазікапіталізм (кінець XIX–початок XX ст.) та квазіринок (кінець XX ст.) [3, с. 243]. В межах інституціональної теорії роздавальної економіки стверджується, що у ході природно-історичної еволюції на території російської держави сформувалась економіка, що саморегулюється, відмінна від ринкової.

Ще один дослідник, А. Ахієзер, розглядає російську історію як приклад панування орієнтованої на інверсію ідеології, причому він говорить про достатньо довгий відрізок часу. На думку дослідника, розвиток Київської Русі має циклічний характер, що виявляється у коливаннях між двома полюсами, або, як їх називає автор, дуальними опозиціями – локалізмом соціальних, економічних та політичних взаємодій (соборний ідеал) та максимально централізованими взаємодіями в межах авторитарної держави (авторитарний ідеал) [2, с. 36–45].

Теорія В. Папави використовує менший історичний зріз – XX–початок XXI ст. В ній автор пропонує поділення економічної системи соціалізму та постсоціалізму на некроекономіку («мертва» частина економіки, що представлена неконкурентоспроможними підприємствами) та вітаекономіку («жива» частина економіки, що ефективно працює та приносить прибутки) [11, с. 24]. На наш погляд, ця теорія не урахує

перерозподіл фінансових ресурсів з так званої «віта економіки» на користь некроекономіки та рентоорієнтованих суб'єктів господарювання, що ставить під сумнів ефективність функціонування цієї частини економіки та адекватне її визначення.

С. Архієреєв в своїй теорії досить влучно визначає сучасний стан економіки як «постсоціалістична економіка трофейного типу», що виражається у прагненні учасників ринку до захвату крупних трофеїв [1, с. 44]. Причинами виникнення такого феномену дослідник вважає особливості історичного розвитку постсоціалістичних країн, оскільки інституціональна підстава склалась в умовах, власне, соціалізму, де реальний господар власності був відсутнім. Саме з цією обставиною С. Архієреєв пов'язує і вади приватизації, коли мова йшла «не про заміну менш ефективного власника більш ефективним, а про захоплення безпорадної власності з мінімальними витратами, завдяки чому навіть саме неефективне її використання може принести прибутки». Дана трансформація власності відбулася з орієнтацією на звичну економічну поведінку: отримання ренти.

Наступний підхід принципово відрізняється від пануючої нині в економічній теорії кваліфікації пост – «соціалістичних» економік як перехідних від планової економіки до ринкової. Автор цієї теорії А.Бузгалін, доводить, що соціалізм, який існував в СРСР, був не чим іншим, як «мутантним», тому і капіталізм, у який трансформується колишній устрій, не може не бути «мутантним» [5]. На думку А.Бузгаліна, трансформація може розглядатися виключно як «реверсійний рух із безвиході мутантного соціалізму не вперед, а назад, до мутантного капіталізму полупереферійного типу» [5, с. 104]. А. Бузгалін вважає, що перехідні процеси в суспільстві в силу ряду причин повинні привести до розвитку та закріплення мутантних форм капіталізму, або гіпертрофовану економіку: квазіринок [5, с. 111].

Таким чином, питаннями історичної траєкторії розвитку економіки в різних аспектах цікавляться безліч дослідників, але їх концепції лише розширюють обрій можливих наукових досліджень з цього питання.

Цілі статті. Метою цієї статті є розкриття історичної заданості як інституціонального феномену та її впливу на трансформацію української економіки.

Викладення основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Отже, економічні реформи в Україні, як і в усьому СНД, відбуваються в таких умовах, які викликані розпадом СРСР, порушенням матеріальних, фінансових та інформаційних зв'язків між окремими господарськими осередками, що

опинились в різних країнах та розділені кордонами. Ці події призвели до втрати ринків, наслідком чого став спад виробництва. Фактично, можна казати і про «територіальний стрес», пов'язаний з тим, що єдина територія, яка була скріплена ідентичною економічною поведінкою, що сформована за участю такого чинника, як «територіальна безмежність», розпалась на кілька територій. Виробництво в кризовому стані зазнало впливу з боку зовнішньої конкуренції, яка для підприємств, що працювали в тепличних умовах державного патерналізму, стала фатальним випробуванням, оскільки очікування патерналізму було одним з ключових елементів радянської економічної поведінки.

Гіпотеза територіальної економічної поведінки, що заснована на формальних та неформальних інститутах/інституціях може бути додатковим інституціональним поясненням розвалу колишнього СРСР. На нашу думку, це можна розглядати під таким кутом зору. Територію Радянського Союзу скріплювали єдині формальні інститути /інституції, але роз'єднували геть різні неформальні інституції [більш докладно 8]. Єдина економічна поведінка, що була сформована формальними «правилами гри» не змогла протистояти територіальним неформальним правилам, що в кінцевому випадку і порушило територіальну цілісність країни. Цей факт ще раз підтверджує, що дія неформальних правил може зруйнувати та змінити формальні правила, якщо вони не відповідають їх логіці.

В принципі, відзначений дисбаланс супроводжує будь-яке реформування та поступово долається по мірі відбору та накопичення суб'єктами господарювання оптимальних способів поведінки в умовах навколишнього середовища, що змінюється, які потім закріплюються у нових рутинях. Особливість постсоціалістичної, перш за все української, трансформації полягає в тому, що від здійснюваних змін водночас зазнає стресу велика кількість різних господарюючих суб'єктів. В цьому випадку нормальна адаптація до середовища, що змінилось, ускладнюється та відбувається поглиблення кризи. Тому тривалий трансформаційний спад має цілком логічне інституціональне пояснення. А щоб криза не обернулася катастрофою, слід використовувати в перехідний період якусь частину звичних правил в якості свого роду якоря в нестабільному середовищі. Вибір конкретних варіантів стабілізуючих інституцій визначається специфічними умовами кожної країни. Особлива роль тут відводиться державі.

Деякі країни, трансформуючи свої економіки, урахували цей факт та отримали значно кращий результат. Наприклад, Японія, Південна Корея та Китай урахували історичне минуле (необмежена влада

імператора, намісників, відсутність приватної власності на землю та інфраструктуру) та не пішли шляхом всебічної лібералізації, а створили устрій, що максимально відповідає історичним та культурно-психологічним особливостям етносу. До того ж ринкові перетворення посилено контролювались з боку державних органів.

Що стосується трансформації в Україні, то політика держави характеризувалася максимальним дерегулюванням економіки. Логіка дій реформаторів вимагала вільного формування ринкових інституцій при мінімальній участі держави. Між тим вирішити головні завдання переходу до ринку без послідовного державного контролю неможливо. Здійснення масштабних структурних зрушень в українській економіці, лібералізація торгівлі, формування її принципово нової законодавчої бази та організаційних структур, оздоровлення бюджету, подолання інфляції, врегулювання проблем внутрішнього та зовнішнього боргу, встановлення та захист правопорядку, забезпечення прав приватної власності – всі ці питання не могли вирішуватися на основі саморозвитку відповідних інституцій, оскільки навіть ті інституції, що з'явилися еволюційним шляхом, потребують формалізації та створення підвалин, регулюючих «правила гри». На жаль, замість цього українська економіка зазнала згубної макроекономічної політики та приватизації, метою якої було не залучення приватного капіталу до засобів виробництва, а перерозподіл державного майна між владними структурами.

Більш того, за відсутності свідомої цілеспрямованої політики держави вакуум інституцій ринку, як вказує Дерябіна М., заповнюється псевдоринковими структурами [6, с. 112]. Загальновідома масова та практично безконтрольна поява в перші роки реформ усіляких бірж, фондів, фінансових, трастових та інвестиційних компаній, банків, холдингів та ін. [4]. Псевдоринкові структури, особливо у фінансовому секторі, не тільки не сприяли реальній реструктуризації компаній та ефективному переливу капіталів, але й прямо протидіяли їм. Не менше до цього підштовхували досвід та навички роботи на прихованих ринках планової економіки. В структурах державного апарату, в свою чергу, формувались численні групи інтересів, які використовували слабкість держави та відсутність чітких норм державного контролю. Більш того, коли економіка довго залишається у фазі невизначеності, в дію включається новий деструктивний фактор, який пропонує Лоцихін А.С., – «трансформаційна стабільність» [10, с. 10]. Сутність цього фактора полягає в тому, що окремі господарюючі суб'єкти та суспільні групи, керуючись інстинктом самозбереження, намагаються пристосуватися до цих умов і кожен займає свою економічну нішу, забезпечуючи собі власну

стабільність. Згодом такі, відносно стабільні, мікроструктури починають чинити опір реформаторським спробам подолати системну розбалансованість. У результаті всі виступають за рішучі і радикальні зміни, але воліють, щоб вони якнайменше торкалися кожного. В цьому явищі яскраво відбивається інституціональний парадокс економічних трансформацій, коли господарюючі суб'єкти намагаються імітувати бурхливі перетворення «заміною вивісок».

На думку В. Дубровського, в цих умовах дуже важливим завданням економічної політики стає створення суспільних груп, зацікавлених у підтриманні подальших реформ та «тимчасових переможців», яких репрезентує держава [7, с. 14]. Але, на нашу думку, ці суспільні групи та «тимчасові переможці» можуть не бути авторитетними для населення. Справа в тому, що українська ментальність (на відміну, скажімо, американській) не поважає успішних підприємців, особливо тих, які швидко збагатилися, а рівень життя всього суспільства не змінився, або погіршився. До того ж «тимчасовими переможцями», скоріш за все, можуть бути ті, що пристосувалися до «ловлі риби в мутній водичці» та чинять опір реформам, тобто якраз ті, хто найменше зацікавлений в якихось змінах. Тоді виникає питання: як ці «тимчасові переможці», які, будучи найменш зацікавленими в якихось змінах, можуть дійсно переконати суспільство в їх необхідності та кардинально вплинути на перебіг реформ? В. Дубровський вважає це складним завданням, а парадоксальні особливості українського реформування назвав «волохата лапа» проти «незримої руки» [7, с. 22]. Але ж ми, спираючись на дослідження про ставлення суспільства до багатих («переможців»), вважаємо таке завдання в принципі безнадійним.

Деякі прорахунки українських реформ як раз і пояснюються недоопрацьованістю питання про роль держави у створенні та захисті інституцій ринку. Справа в тому, що законодавча база існувала, але ж вона, по-перше, не завжди відповідала саме ринковим потребам, будучи спадщиною радянського законодавства. По-друге, в умовах коли влада та бізнес не розділені, господарське законодавство лобіюється залежно від інтересів вузьких суспільних груп. По-третє, слабкість захисту самих законів від порушення призводить до того, що суб'єкти очікують вигоду від порушення закону та мають високу вірогідність того, що санкції не будуть до них застосовані.

У відповідності з первинною логікою проведення українських реформ при виробленні нових стереотипів поведінки господарюючі суб'єкти повинні були робити оптимальний або хоча б раціональний вибір з чисельності потенційних можливостей в ринковому середовищі, що

складається. В дійсності основна їх маса віддала перевагу лінії на спадкоємність ділової поведінки в умовах зовнішньої невизначеності та зберігала стійкі стереотипи, які базуються на звичних рутиних. При цьому чиновники ще довше та складніше змінювали свої рутини, тому що впровадження ринкової системи означало для них злам звичної системи отримання специфічної ренти. Виходячи зі своїх рутин чиновники могли лише адаптуватись до видобутку ренти в нових умовах, тобто не повністю змінити свою поведінку, а лише відкоригувати її у відповідності до ситуації.

У невизначеному середовищі, недостатньо структурованому та упорядкованому діями нових формальних інституцій, вдалий вибір та виконання рутин одними організаціями послужили сигналом для інших. Виникли ланцюги взаємопов'язаних алгоритмів економічної поведінки, що призвели до серйозних наслідків. Наприклад, це неплатежі, які переросли у кризу взаємної заборгованості підприємств. При цьому влада не приймала реальних дій з вирішення цієї (та багатьох інших) проблеми, більш того, згадана проблема державою ж була й спровокована.

Пасивність держави на початковому етапі трансформації стала також причиною того, що в перехідній економіці України та інших постсоціалістичних країн своєчасно не сформувалися, та і нині все ще досить слабо розвинені правові основи приватної власності та відповідна інфраструктура. А реформи не передбачали цілеспрямованих заходів з формування надійних інституцій забезпечення правопорядку та захисту приватної власності та підприємництва. Приватизація сама по собі не створювала ні системи приватного права, ні приватного сектору економіки. Взагалі, приватизація, як і ринкова трансформація в цілому, має сенс тільки тоді, коли ці інституції вже існують. При цьому гарантом захисту прав приватної власності та виконання контрактів має бути саме держава. Очевидно, справедлива думка Дерябіної М. про те, що наявність захищених та гарантованих державою інституцій підприємництва та приватної власності дозволило б не дуже поспішати з приватизацією [6, с. 114]. А польський дослідник Гжегож Колодко взагалі вважає, що приватизація має сенс лише після того, як державні підприємства будуть перебудовані в корпорації [9, с. 103]. На наш погляд, роздержавленню та приватизації повинні були передувати заходи з макроекономічної стабілізації економіки, оскільки ринковий механізм не можливо запустити тільки через зміну прав власності на засоби виробництва, а також широка інформатизація та підготовка «правил гри» для господарюючих суб'єктів. За таких умов приватизація пройшла б не як клановий розподіл державного майна та дійсно відіграла б позитивну роль в становленні

ринкової економіки.

Важливим інституціональним аспектом ринкової трансформації в усіх постсоціалістичних країнах є створення свого роду опосередкуючих інституцій, необхідних в період радикальних соціально-економічних змін [6, с. 114]. В країнах з розвинутою ринковою економікою та міцними демократичними традиціями суспільство та окремі індивіди відносно толерантно ставляться як до різниць в нормах прибутку фірм, галузей та регіонів, так і до існуючого цілком звичного майнового розшарування. Соціалістичне суспільство з його зовсім іншими традиціями патерналізму, зрівняльності, колективізму, загальними стандартами соціальної захищеності та справедливості створило інші формальні та неформальні інституції, які не сумісні з нормами ринкової економіки. Соціальне розшарування планового устрою передбачало розподіл суспільства на тих, хто має владу розпоряджатись державним майном та на тих, хто такої влади не має. В теперішніх умовах це розшарування видозмінилось та передбачає розподіл на кримінально-орієнтованих господарюючих суб'єктів, діяльність яких можлива лише в стані такого недосконалого правового поля, як в Україні, та суб'єктів з некримінальним направленням діяльності. Ця зміна характеру розшарування є теж специфічною інституціональною зміною пострадянської трансформації.

Висновки. Таким чином, щоб запобігти різкому дестабілізуючому інституціональному конфлікту в умовах такого розшарування, необхідні опосередкуючі інституції, що пом'якшують інституціональні перетворення. Наприклад, для тих суспільних груп, які не в змозі в повній мірі пристосуватись до трансформаційних процесів, такими інституціями можуть слугувати чітко визначені соціальні орієнтири реформ – створення пакунків соціальних гарантій (мається на увазі не просто соціальні виплати, але й такі макроекономічні заходи, як адекватна, а не символічна індексація заробітної плати в залежності від рівня інфляції), державні програми допомоги безробітним, боротьби з бідністю та ін. Для найманих працівників – створення дієвого надзору за виконанням трудового законодавства, адекватна диференціація кваліфікованої праці (з відповідною її оплатою). Для підприємців такими інституціями може бути поступове реформування податкового законодавства з чітко визначеними термінами кожного, заздалегідь оприлюдненого заходу.

Ринкова трансформація постсоціалістичної економіки пов'язана з радикальною перебудовою її інституціональних основ. Зміни глибинних неформальних інституцій, рутин відстають від швидкої зміни формальних інституцій, головним чином конституції та законів. Для прискорення інституціональної адаптації необхідні достатні первинні інституціональні

зміни, які повинні були б дати поштовх ринковим перетворенням та сприяти їх необоротності.

1. Архиреев С. Трансакционные издержки трофейной экономики постсоциализма / С.Архиреев // Бизнес Информ. – 1999. – №5–6. – С. 41–45.
2. Ахиезер А. Россия: критика исторического опыта. Социокультурная динамика России / А.Ахиезер. – Новосибирск: Сибирский хронограф. – В 3 т. – Т 1. – 124 с. – С. 36–45.
3. Бессонова О. Теория раздаточной экономики - новый взгляд на хозяйственное развитие России / О.Бессонова // Общество и экономика. – 1998. – №8–9. – С. 241–255.
4. Соболев В.М. Формирование рыночной инфраструктуры в переходной экономике индустриального типа: общие черты и особенности в Украине / В.М.Соболев. – Харьков: Бизнес-информ, 1999. – 304 с.
5. Бузгалин А. Мутантный капитализм как продукт полураспада мутантного социализма / А.Бузгалин // Вопросы экономики. – 2000. – №6. – С. 102–113.
6. Дерябина М. Институциональные аспекты постсоциалистического переходного периода / М.Дерябина // Вопросы экономики. – 2001. – №2. – С. 108–124.
7. Дубровский В. Мікроекономічні, позаекономічні та системні аспекти економічних реформ в Україні: більше запитань, ніж відповідей / В.Дубровский // Економічні реформи сьогодні. – 2000. – №31. – С. 12–22.
8. Іващенко М.В. Територіальний аспект соціальних чинників формування економічної поведінки суб'єктів господарювання / М.В.Іващенко // Зб. наук. пр. Проблеми системного підходу в економіці: Інституту економіки та менеджменту Національного авіаційного університету / Ред. В.В.Мова. – 2009. – № 4 // [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/PSPE/2009_4/Ivaschenko_409.htm.
9. Колодко Гжегож В. От шока к терапии: Политическая экономия постсоциалистических преобразований / Колодко Гжегож В. – М.: ЗАО «Журнал Эксперт», 2000. – 388 с.
10. Лошчихін А.С. Институціональні фактори трансформації перехідної економіки / А.С.Лошчихін // Економічна теорія. – 2001. – № 5. – С. 7–12.
11. Папава В. Некроэкономика - феномен посткоммунистического переходного периода / В.Папава // Общество и экономика. – 2001. – №5. – С. 22–30.